

Андрій Блануца

Політика земельних надань Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського: історіографія проблеми*

У статті проаналізовано наукові праці, в яких порушуються аспекти політики земельних надань Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського у контексті взаємовідносин влади і населення середини XV — 60-х років XVI ст. Відзначено залежність активізації досліджень указаної проблематики та литuanістичних студій загалом від звернення до проблем археографії та публікації джерел — Литовської метрики.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, шляхта, земельні надання, соціально-економічний розвиток, Литовська метрика.

В статье проанализированы научные работы, в которых рассматривается политика земельных пожалований Ягеллонов на территории украинских земель Великого княжества Литовского в контексте взаимоотношений власти и населения середины XV — 60-х годов XVI в. Отмечена зависимость исследований указанной проблематики в целом от активизации публикации источников — Литовской метрики.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, шляхта, земельные предоставления, социально-экономическое развитие, Литовская метрика.

The investigation analyzes the scientific works, devoted the policy of Jagiellonian land granting on the Ukrainian lands of the Grand duchy of Lithuania in the context of relations between the government and the society from mid 15th to 60-s of the 16th century. It is stated that research problems and Lithuanian studies generally depends from activity of publication the Lithuanian Metrica.

* Стаття підготовлена у рамках виконання українсько-білоруського наукового проєкту № Ф54.5/009 за темою «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в XVI–XVIII ст.» за сприяння й фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

Keywords: *Grand duchy of Lithuania, nobles, land granting, socio-economic development, Lithuanian Metrica.*

У XV ст. більшість українських (Волинь, Київщина, Сіверщина, Східне Поділля) земель остаточно увійшли до складу Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). З приходом у 1440 р. до влади короля польського і великого князя литовського Казимира у ВКЛ майже на півтора століття утвердилася влада династії Ягеллонів — «*Rex Jagiellonica*». За кілька століть історіографічного процесу історія ВКЛ доби Ягеллонів вивчалася під кутом зору різних наукових шкіл, а тематичне і проблемне розмаїття набуває дедалі більших обертів. На сьогодні більш-менш активно приділяється увага висвітленню політичної складової проблеми. Наприклад, 2006 р. український історіограф В. Василенко узагальнив досвід вивчення політичної історії ВКЛ до Люблінської унії у східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст.¹ У сучасних литуаністичних студіях хоча і намічається тенденція до розширення та поглиблення окремих дослідницьких тем, політична і тісно пов'язана з нею правова історія продовжують залишатися домінантними. Натомість розробка економічних питань розвитку будь-якої держави складає одну із ключових домінант у комплексному вивченні її історії. На початку XX ст. відомий фахівець з соціально-економічної історії ВКЛ М. Довнар-Запольський у своїй фундаментальній роботі про державне господарство ВКЛ доби Ягеллонів зазначав, що «руська історична наука до останнього часу мало приділяла уваги саме цим питанням...», і «цей недолік з особливою силою відчувається наразі, коли загальний погляд на історичну науку висунув на перший план питання економіки...»². Слова ученого залишаються актуальними і нині. Тому звернення до питання аналізу політики земельних надань Ягеллонів, а також взаємовідносин влади і населення у площині поземельних відносин, загалом не викликають сумнівів у важливості та актуальності для сучасної історичної науки і литуаністики зокрема. Перший крок у розв'язанні означеної наукової проблеми автор намагатиметься зробити на прикладі українських земель ВКЛ.

Питання політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ, як предмет спеціального дослідження, не піднімалося жодним істориком як у минулому, так і на сучасному етапі литуаністичних студій.

¹ Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст. — Дніпропетровськ, 2006. — 659 с.

² Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / М.В. Доўнар-Запольскі; падрых. да друку А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч; увод. арт.: Д.У. Караў, А.У. Унучак, А.І. Груша; камент.: А.І. Груша, Ш.І. Бекцінееў, Л. Караўс. — Мінск, 2009. — 759 с. (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі). — С. 67.

Загалом, попри зростаючий інтерес у сучасних дослідників до історії ВКЛ, ще низка тем залишається поза увагою істориків, а колись підняті важливі проблеми вимагають доопрацювання та суттєвого перегляду з позицій сучасних методик та дослідницького інструментарію. З іншого боку, вченим бракувало повних даних чи доступу до джерел, без чого неможливо об'єктивно і виважено проводити дослідження у сфері економічної історії.

З огляду на це звернемося до досвіду вивчення питань економічної складової історії ВКЛ. Для цього проаналізуємо доробок учених у галузі економічної та тісно пов'язаних із нею соціальної та правової історії ВКЛ доби Ягеллонів. Звернення до означених складових історичної науки зумовлене, перш за все, включенням кола питань дослідження політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ у комплексе указаних галузей, і, по-друге, самі джерела (у нашому випадку основне — Литовська метрика) дослідження містять відомості міждисциплінарного характеру. Наприклад, досліджуючи генезу становлення шляхетського стану у ВКЛ, учені звертаються і до правових, і до економічних, і до соціальних аспектів проблеми. Відзначимо, що шляхетська проблематика органічно виходила із питань політичної історії ВКЛ, вона ж невід'ємно червоною ниткою проходить у решті напрямів литуаністичних студій.

Наявні у розпорядженні дослідників хроніки та літописи про події XV–XVI ст., на жаль, не містять відомостей про систему земельних відносин у ВКЛ та відповідної політики литовських правителів у цій сфері економіки країни. В окремих із таких хронік лише побіжно згадуються сюжети про щедрість роздач великими князями литовськими маєтків шляхті ВКЛ. Про це, зокрема, згадував у своїй праці М. Довнар-Запольський, посилаючись на М. Стрийковського³.

Наукового формату вивчення різних аспектів історії ВКЛ, у тому числі її економічного блоку, набуло вже у XIX ст. Передусім це пов'язано із створенням у 60-х роках XIX ст. та наступною діяльністю Київської історико-юридичної школи, яка сформувалася із групи вчених на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира. Засновниками школи були професор кафедри законів державного благоустрою, декан юридичного факультету (1848–1861 рр.), згодом ректор університету (1862–1865 рр.) М.Д. Іванишев та його учні М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. До представників школи також належали Г.В. Демченко, О.О. Малиновський, М.О. Максимейко, М.М. Ясинський, О.Я. Шпаков (учні М.Ф. Владимирського-Буданова) та Ф.В. Тарановський (учень Ф.І. Леонтовича). Об'єднавчою основою школи стали вироблені спільні методологічні підходи та наукові інтереси щодо вивчення державних установ та права ВКЛ. У працях частини представників школи містяться важливі для нашого

³ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — С. 342.

дослідження ідеї, гіпотези та сюжети, в яких частково звернено увагу до питань шляхетського землеволодіння у ВКЛ, у більшості випадків його правової складової.

Щодо порівняно нечисленних робіт, у яких досліджено землеволодіння, і котрі прислужилися автору з огляду на опрідметнені в них загальні дослідницькі підходи, концептуальні ідеї та важливу для порівняльно-історичного аналізу фактологічну канву, потрібно назвати, зокрема, працю М. Владимирського-Буданова «Заставное владение»⁴, що була опублікована у 1911 р. як передмова до одного із томів Архіву ЮЗР. Автор цієї фундаментальної розвідки на широкій джерельній базі розкрив основні історико-правові аспекти функціонування та еволюції заставного володіння на українських землях XV–XVIII ст. Він, зокрема, відзначив, що закон, згідно з яким шляхті дозволялося продавати лише третю частину родових маєтностей, а дві третини віддавати в заставу, був першочерговою умовою розвитку заставного права. В інших своїх працях учений торкався проблеми способів і напрямів формування різних форм землеволодіння у ВКЛ та місця у цьому процесі різних рівнів державної влади⁵. Окремо слід виділити авторську концепцію М. Владимирського-Буданова про механізми колонізації південних рубежів ВКЛ, оприлюднену також в одному із томів Архіву ЮЗР⁶.

Так, посилення ролі та збільшення обсягів приватного (шляхетського) землеволодіння М. Владимирський-Буданов пояснював браком засобів захисту країни ослабленою державною владою, перекладанням відповідальності за життя прикордонних замків у невмілі та корисливі руки місцевих старост, у результаті чого концентровані сили центральної влади здрібніли, поступово переходячи до приватних землевласників⁷. Логічним у цьому контексті для ученого було твердження про стан вторинного запустіння півдня Русі (південне порубіжжя ВКЛ) у першій половині XVI ст. Приватне ж землеволодіння набувало поширення шляхом надання великими князями литовськими землі й маєтностей своїм підлеглим на умовних правах воєнної та інших служб⁸. На місцях процес перетікання общинних прав на землю у руки приватних землевласників проходив під прямим контролем старост/

⁴ Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 3–113.

⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерк по истории литовско-русского права. — Ч. 1: Поместья Литовского государства. — К., 1889; Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права. — Ч. 3: Крестьянское землевладение в России до половины XVI в. — К., 1893; Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. — К., 1911. — 24 с.

⁶ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. II. — К., 1890. — С. 1–210.

⁷ Там же. — С. 3.

⁸ Там же. — С. 21–22.

державців, які двоюким чином скорочували общинні права: 1) шляхом часткового вичленення земель із общинного користування для приватної експлуатації; 2) шляхом стягнення доходу не у вигляді державного податку, а у формі приватної ренти із земель, що залишалися в общинному користуванні. До того ж нечітке розмежування общинної та приватної земельної власності від державної, на думку М. Владимирського-Буданова, давало підстави старостам/державцям привласнювати собі права на неї у широкому смислі (рухоме і нерухоме майно)⁹.

М. Владимирський-Буданов був солідарний із висновками інших дослідників у тому, що основним джерелом зростання приватного землеволодіння були пожалування державних земель приватним особам — князям, панам і шляхті. Як підтвердження, він у своєму нарисі наводив окремі приклади таких земельних пожалувань, що виходили з-під пера великих князів литовських, починаючи від Казимира Ягеллончика і закінчуючи Сигізмундом II Августом¹⁰. Загальний висновок учений зводив до твердження, що державна общинна земля переходила у приватні руки без очевидної користі для колонізації порубіжних південних земель ВКЛ¹¹. На нашу думку, дане твердження є дискусійним, що буде доведено на сторінках запропонованого дослідження.

Низку правових аспектів історії ВКЛ розробляв ще один із засновників київської історико-юридичної школи Ф. Леонтович (він також систематизував і видав кілька томів актів Литовської метрики з варшавських архівів). Так, учений, звертаючись до проблеми правового становища шляхти ВКЛ, виокремлював групи шляхти, які різнилися за своїми правовими та економічними можливостями. Економічний (майновий) достаток шляхти дослідник визначав насамперед фактом володіння землею, її площею та якістю. Вчений також виділяв такі форми шляхетського землеволодіння, як вотчина та вислуга¹². Він, варто зазначити, показуючи майнову диференціацію (основану на земельному факторі) усередині князівської групи, розрізняв князів удільних (головних і менших) та князів служилих (князів-повітників)¹³.

Чималий внесок у дослідження уставних земських грамот вніс М. Ясинський. Вперше провівши ґрунтовне вивчення правових аспектів функціонування обласних привілеїв, М. Ясинський, зокрема, підтверджував дію у ВКЛ «практики віддання міст та цілих волостей в управління з правом

⁹ Там же. — С. 113–115.

¹⁰ Там же. — С. 123–124, 128–136.

¹¹ Там же. — С. 136.

¹² *Леонтович Ф.И.* Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі — ЖМНП). — СПб. — 1908. — № 5. — С. 136–167.

¹³ Там же. — С. 159–160. Напрацювання Ф. Леонтовича пізніше широко використала Н. Яковенко, розробляючи структуру шляхетського стану.

володіння по приватному праві»¹⁴. У цей час паралельно з роботами М. Владимирського-Буданова та Ф. Леонтовича виходить праця О. Рембовського про чиншове землеволодіння у східноєвропейському регіоні¹⁵. Автор, досліджуючи умови володіння землею підлеглих шляхті груп населення у Польщі та ВКЛ, класифікував чиншове володіння як володіння, що віддавалося «на милість». До того ж воно, а також «изменчивость повинностей и сборов, как то мы видели и на Западе, не могли обеспечить за земледельческими классами, составлявшими тогда самую большую рабочую силу, результатов их труда и вследствие того лишали землю самосильнейших стимулов из тех, которые содействуют культуре и увеличивают ее плодородность», внаслідок чого «оказалось полное истощение земли, постоянное увеличение залежей и грозящее владельцам земли полным разорением уменьшение ее доходности»¹⁶. Описана вище ситуація вимагала від влади ВКЛ прийняття низки заходів по негайному реформуванню аграрних відносин.

Поштовх до створення майбутніх ґрунтовних монографій авторства М. Любавського та М. Довнар-Запольського надали фундаментальні розробки з історії ВКЛ В. Антоновича¹⁷. Він означив коло проблем, які у подальшому розробляли його учні чи послідовники. У нашому аспекті є важливі спостереження В. Антоновича стосовно загальновійськового зобов'язання литовської шляхти, яке давало їм перспективу отримання земельних володінь: «... исполнение военной повинности составляло первое и важнейшее условие землевладения»¹⁸. Воєнна служба зем'ян та бояр винагороджувалася землею, яка йменувалася вислугою або вотчиною. Вислуга, за твердженням В. Антоновича, могла бути передана лише прямим спадкоємцям зем'янина або ж стороннім особам за заповітом, утім, самовільне здійснення з нею інших трансакційних процедур заборонялося й було можливим тільки з персонального дозволу великого князя¹⁹.

В. Антонович також відводив вагому роль природно-географічному фактору на формування землевласницького статусу у певному регіоні. Так, на території відносно небезпечних північних частин повітів Київського воєводства формувався клас крупних і знатних зем'янських родів — Балакир, Єськовичів, Лозків, Костюшковичів, Леньковичів, Кмітичів, Проскур, Горностаїв, Заморенків, Суринів, Полозовичів, Дашковичів, Тиш, Волковичів,

¹⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. — [Б. м.], [Б. г.]. — С. 117. Посилання № 68.

¹⁵ Рембовский А. История и значение чиншевого владения в Западном крае. — СПб., — 156 с.

¹⁶ Там же. — С. 34.

¹⁷ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. I. — К., 1885. — 351 с.

¹⁸ Там же. — С. 248.

¹⁹ Там же. — С. 248–250.

Лемешів, Немировичів, Дідовичів, Єльців та ін. Південні ж рубежі Київського воєводства мало приваблювали шляхту для освоєння та ведення своїх господарств, тому тут зустрічається лише кілька осілих зем'янських родів — Дашковичі, Балакири-Служки, Єльці та ін.²⁰ Відзначимо, що земський характер служби й землеволодіння ліг в основу праць інших дослідників.

Вагомий доробок з політичної і правової історії ВКЛ (не оминаючи і цікаві для нас сюжети шляхетського землеволодіння) залишив М. Любавський, а опублікована у 1892 р. його праця була однією із перших академічних робіт. Так, учений у своїй фундаментальній праці про територіально-адміністративний поділ та місцеве управління у ВКЛ, широко залучаючи документи Литовської метрики, приводив деякі приклади пожалувань землею та маєтностями шляхти ВКЛ представниками династії Ягеллонів. Утім, такі матеріали дослідник використовував у ракурсі дослідження та встановлення територіальної приналежності населених пунктів до певних адміністративних одиниць²¹.

Коло питань, що є центром нашої уваги, не стало дослідницьким пріоритетом в указаній монографії М. Любавського, а також інших його працях. Утім, незважаючи на це, у серії своїх публікацій учений піднімав питання, які тим чи іншим чином торкалися системи служилого землеволодіння. Так, в узагальнюючій праці «Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно» (М., 1910. — 376 с.) історик писав про те, що «земельні володіння середнього та рядового боярства залишилися під домініумом великого князя, котрий регулював володіння ними (боярськими маєтностями — А.Б.) у своїх воєнно-політичних і частково фінансових цілях»²². Також вчений виділяв різні умови, на яких володіли землею литовські шляхтичі. Він, зокрема, вважав, що найбільш давнім типом шляхетського землеволодіння були фактичні володіння з дозволу чи пожалування великого князя. Такий тип володіння був спадковим і потомственным, а вже від кінця XIV ст. фактичне землеволодіння стало розділятися на різні види: «“вечистое”, т. е. неотъемлемое, при условиях службы, владение “отчинами, материзнами, выслугами и куплями”, “дочасные” земельные владения, на ленном праве»²³.

Праці М. Довнар-Запольського «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1» (другий том так і не вийшов друком, більш за все його окремі матеріали були опубліковані в інших

²⁰ Там же. — С. 248–249.

²¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — 884+С+VI с.; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Изд. 2-е. — М., 1915. — С. 95–102, 122–132.

²² Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 113–114.

²³ Там же. — С. 119–120.

працях ученого²⁴) заклала низку теоретичних і практичних напрямів у дослідженні цілого комплексу питань організації та розвитку механізму державного господарства у ВКЛ періоду XV–XVI ст. Це і генеза прибутків, що надходили від судово-адміністративної діяльності самого великого князя, і державні маєтності, від експлуатації яких до скарбу йшла частина грошових та натуральних надходжень, і податкова система, і монетна регалія, і земські податки та повинності. Розв’язуючи загалом проблему джерел надходження коштів до державної скарбниці, учений тією чи іншою мірою торкався низки питань економіки ВКЛ як більш широкого спектру, так і специфічних форм та явищ, пов’язаних з нею.

У контексті дослідження політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ особливо цінними є напрацювання М. Довнар-Запольського про земські податки та повинності, викладені в окремому розділі вказаної книги. Учений розглядав систему земельних відносин між владою і населенням крізь призму прямого підпорядкування останнього службовим характером тримання, користування чи володіння землею. Згідно з його концепцією, населення ВКЛ, отримуючи від влади на різних умовах (умовного чи безумовного володіння) землю, зобов’язувалося відбувати земську (військову) службу: «будь-якого роду господарська данина є перш за все “жалованье” за минулу, поточну чи майбутню службу»²⁵. У різних випадках додатковими умовами володіння землею могла бути різна комбінація сплати податків чи виконання інших, крім земської, видів служб. Відзначимо, що проблему земської служби у ВКЛ у контексті різних дослідницьких тем піднімало не одне покоління істориків. Так, у всіх без винятку працях з литуаністики, написаних наприкінці XIX — початку XX ст.²⁶, земська служба розглядалася в тих чи інших аспектах об’єкту дослідження. Дана проблематика не залишалася без уваги й у подальших студіях, а також посідає чільне місце на сучасному етапі розвитку литуаністики²⁷.

²⁴ Див., наприклад, його окремі праці: *Довнар-Запольский М.* Западно-Русская сельская община в XVI веке // ЖМНП. — СПб., 1897. — Ч. СССХІІ. — С. 73–128; *Его же.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. — К., 1905. — 168 с; *Его же.* Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века // ЖМНП. — СПб., 1905. — Ч. ССCLVIII. — С. 135–187; *Его же.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5: Акты об украинской администрации. — К., 1907. — С. 1–118.

²⁵ *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах... — С. 479.

²⁶ Історіографію проблеми можна почерпнути з праці: *Дворниченко А.Ю.* Историография Великого княжества литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — СПб., 2004. — С. 14–30.

²⁷ *Блануца А.* Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 456–467; *Його ж.* Студії з новітньої української

М. Довнар-Запольський також проаналізував різні форми служилого землеволодіння. Так, узагальнивши напрацювання своїх попередників — В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова та М. Любавського, учений відзначав, що тримання земель на умовах земської (військової) служби відноситься до двох умовних груп: 1) термінові та безтермінові тримання (до одного, двох і більше животів (пожиттево), до волі і ласки господарської, на ленному праві, до очищення вотчини, на хлібокормління, «на поживенье», «до лучшего опатранья»); 2) вічні тримання, вотчини, купівлі та володіння за правом успадкування²⁸. Протягом правління Ягеллонів усі вище зазначені форми шляхетського землеволодіння мали місце на практиці, і кожна із них була пріоритетною у політиці земельних надань литовських правителів на певному проміжку часу, багато в чому залежачи як від внутрішніх, так і зовнішніх політичних факторів.

В інших своїх публікаціях (що не увійшли до першого тому аналізованої вище праці, і які, вочевидь, планувалися увійти до другого тому) М. Довнар-Запольський продовжував розвивати окремі сюжети загальної проблеми державного господарства Ягеллонів. Зокрема, учений вивчав сільську общину у ВКЛ XVI ст., і, звісно, не міг оминати питання взаємовідносин селян з їхніми власниками на ґрунті земельних прав²⁹. Не менш важливе значення має дослідження М. Довнар-Запольського про українські староства у часи правління Ягеллонів. Важливі висновки історика стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському чи повітовому) рівні та власне самого великого князя. Так, учений стверджував, що у компетенції воєвод чи старост перебувало вирішення всіх спорів, що стосувалися шляхетського землеволодіння, рівно й те, що місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю і вводили шляхту у володіння маєтком чи землею. Такі повноваження урядники отримували від самого великого князя, оформлені окремими великокнязівськими розпорядними листами³⁰.

литуаністики на сторінках «Українського історичного журналу» // Слов'янський світ і Україна: Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. — Рівне, 2011. — С. 439–445; Ващук Д. Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського*. — Т. І. — К., 2009. У друці.

²⁸ Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах... — С. 479–480.

²⁹ Доўнар-Запольскі М. Западно-Русская сельская община в XVI веке... — С. 73–128; *Его же*. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке... — 168 с.; *Его же*. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века... — С. 135–187.

³⁰ Доўнар-Запольскі М. Украинские староства в первой половине XVI в.... — С. 17–18, 49, 72.

Українні староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтісняв значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були нечисельними. Наприклад, на українських землях ВКЛ було 6 на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та 3 на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала віддання у заставу указаних та інших більш дрібних староств, передаючи таким чином всю повноту державної влади старостам на час дії застави³¹.

Досліджуючи повітово-сеймиковий устрій, медієвісти Іван Лаппо³² та Микола Максимейко³³ також не оминали питань, пов'язаних із шляхетським землеволодінням. Зокрема, М. Максимейко дійшов висновку, що сейм ВКЛ був формою участі шляхетської верстви у функціонуванні верховної влади, і саме на сеймах визначалися обсяги земельних володінь, від кількості яких (служб) фіксувалося число озброєних вершників, що мали виставлятися до війська ВКЛ³⁴. Тим самим він, як й І. Лаппо, також підтримував твердження своїх попередників про земський характер шляхетського землеволодіння. Крім того, І. Лаппо відзначив, що утворення повітового сеймику стало частиною реформ 1565–1566 рр., які призвели до досить органічного з'єднання у 1569 р. ВКЛ із Польщею³⁵.

До інституту намісників/старост/державців Черкаського та Канівського замків у своїх розвідках звертався історик права А. Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління указує на часті зловживання місцевих урядників — старост, у тому числі і під час уведення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, вдавалося до повстань³⁶. Цим самим бачимо неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост південних рубежів ВКЛ.

³¹ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 52–53.

³² *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI века. Литовско-Русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911. — VII+624+191 с.

³³ *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — IV+205 с.

³⁴ Там же. — С. 23.

³⁵ *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI века... — С. 524–126.

³⁶ *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 1–15; *Яковлев А.* Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. — Рік 1-й. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81–96.

Наприкінці XIX ст. з'являються праці статистичного характеру й регіонального спрямування. Наприклад, у роботі такого напрямку польського вченого О. Яблоновського розглянуто питання соціально-економічного розвитку Волині та Поділля XVI ст., а також опубліковано перші реєстри подимного податку Волинського воеводства відразу після його приєднання до Польщі³⁷.

Оціночні сюжети статусу української шляхти ранньомодерної доби представлені у фундаментальній роботі учня В. Антоновича М. Грушевського «Історія України-Руси», в якій ним підсумовано та синтезовано здобутки попередників. Даючи оцінку українській шляхті, М. Грушевський звернув увагу на те, що в другій половині XVI — першій половині XVII ст. на території Правобережної і Лівобережної України, на відміну від західних українських земель, крім волинських князівств, було сформовано комплекс латифундій, в яких необмежену владу в своїх руках зосередили «ті “королевята” — дідичні потентати й віце-королі, удільні князі нової генерації ... проти котрих правительственна власть, сойм, король — були тільки порожніми словами без всякого майже реального значіння...»³⁸.

У радянській історичній науці шляхетська соціально-економічна проблематика тривалий час не становила предмет спеціальних досліджень. Якщо ще в 20-ті роки XX ст. ті або інші аспекти даної тематики знайшли своє відображення у низці узагальнюючих праць з історії ВКЛ та історичній періодиці (тут варто згадати статтю того ж М. Довнар-Запольського та маловідомого сучасним історикам білоруського дослідника А. Бурдзейка³⁹), то упродовж 30–50-х років вона фактично була викреслена з проблемного поля історичних досліджень. Лише з початком 1960-х років можна говорити про повернення історії ВКЛ⁴⁰ і дотичних до нашої роботи питань у сферу наукових інтересів істориків⁴¹. Хоча загалом можна стверджувати, що проблематика, пов'язана з вивченням питань шляхетського землеволодіння, в історіографії розроблена недостатньо. Про це красномовно свідчить як

³⁷ *Jablonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Т. VIII: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole // *Źródła dziejowe*. — Т. XIX. — Warszawa, 1889. — 307+XLVI s.

³⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVIII віків. — К., 1995. — С. 288.

³⁹ *Доўнар-Запольскі М.* Сацыяльна-эканімічная структура Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI–XVIII стст. // *Гістарычна-археалагічны зборні*. — 1927. — № 1. — С. 3–66. *Бурдзейко А.* Змлеўласнік і землероб па Літоўскаму Статуту // *Працы Беларускага дзявржаўнага ўніверсітэту*. — Мінск, 1927. — № 14–15. — С. 126–138.

⁴⁰ *Козловская Н.* Политическая элита Великого княжества Литовского в историографической традиции XIX — начале XXI в. // *Беларусь, Расія, Украіна: дыялог народаў і культур / склад. Д.У. Караў, В.В. Масненка.* (серыя «Гістарыяграфічныя даследаванні»). — Гродна, 2013. — С. 63.

⁴¹ Див., наприклад, узагальнюючу працю: *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. — М., 1961. — 810 с.

брак публікацій на цю тему, так і відсутність систематичної дослідницької роботи в зазначеній царині.

Із опублікованих праць вчених періоду дії НЕПу в СРСР варто виділити напрацювання А. Ясинського. Так, більш наближеним до нашої теми залишається комплексне джерелознавче вивчення А. Ясинським Книги данин Казимира Ягеллончика. Він так характеризував політику земельних надань великого князя: «...великий князь Казимир стояв на чолі феодалної монархії такого самого типу, як англонорманська монархія Вільгельма Завойовника і його найближчих наступників. Надання ґрунтів та інших джерел прибутків “до волі”, у вислугу і вотчину, на умовах служби; дозвіл на продаж та купівлю земель чи вислуг; примусова заміна одних ґрунтів на інші; жалуване право на заселення земель, а часом і вигнання людей з насиджених місць; підтвердження духовних записів; право господаря визначати долю вдів та сиріт; надзвичайно швидка мобілізація нерухомої маєтності та населення; звільнення від повинностей і заміна їх на грошові виплати — ось про що в коротких рисах ті акти, які можна відзначити у Книзі данин і які наближують її до відомого ступеня до англонорманської “Книги Страшного суду”»⁴².

Заслугує на увагу й окремих нарис вченого про формування земельних володінь представником урядовця середньої ланки. Історик, зокрема, проаналізував шляхи формування маєткового комплексу представника крупного землеволодіння у ВКЛ великокнязівського писаря Василя Павловича Любіча, котрий зробив кар’єру при дворі Казимира Ягеллончика⁴³. Писар набував свої володіння як у винагороду за свою службу (вислуги), так і шляхом успадкування маєтностей по батькові. Тут показано традиційні шляхи нарощування приватних землеволодінь у способи, визначені правовими нормами того часу й гарантовані уставними земськими грамотами. Утім, варто зазначити, що напрацювання А. Ясинського мають для наших студій насамперед джерелознавчу цінність.

Відзначимо, що лише окремі аспекти (нерідко на рівні ескізних згадок) шляхетського землеволодіння розглядалися у працях вчених-істориків радянського періоду В. Пічети, О. Барановича, І. Бойка, Д. Мишка, монографії яких виходили друком упродовж 50–60-х років ХХ ст. Роботи цих авторів торкалися питань соціально-політичних та соціально-економічних процесів,

⁴² Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Книгі данин вялікага князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Arche. — 2009. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — Менск. — С. 1022–1023.

⁴³ Ясинські А. Пісар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любіч як престаўнік буйнага земляўласніцтва XV сталяцця (Нарыс да гісторыі буйнае земляўласнасці на Беларусі) // Запіскі Адзелу гуманітарных навук. Інстытут Беларускае Культуры. — Кн. 8: Працы классы гісторыі. — Т. III. — Менск, 1929. — С. 65–80. Перевидання: Arche. — 2009. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — Менск. — С. 1068–1084.

що мали місце на українських землях у XVI — першій половині XVII ст. Зокрема, В. Пічета простежив вплив аграрної реформи на шляхетське землеволодіння. Згідно з висновками вченого, аграрна реформа Сигізмунда II Августа не знайшла підтримки серед широкого кола литовсько-руської шляхти, оскільки аграрні перетворення досить болюче зачіпали її матеріальні інтереси⁴⁴. Окремо В. Пічета торкнувся проблеми реалізації норм волочної устави королеви Бони у теорії та практичній дії⁴⁵. Д. Мишко⁴⁶, О. Баранович⁴⁷ та І. Бойко⁴⁸, попри ідеологічні рамки, за межі яких не міг вийти радянський історик-медієвіст, у своїх монографіях на основі великого фактичного матеріалу намагалися докладно висвітлити розвиток сільського господарства, ремесел, промислів, торгівлі, а також проаналізувати поземельні відносини різних груп населення.

Крім монографічних праць указанного періоду, соціально-економічна тематика репрезентована у статтях В. Пічети, Д. Похилевича, Ю. Юргініса, А. Грицкевича⁴⁹.

Певне поживлення у вивченні соціально-економічних сюжетів історії ВКЛ відбулося наприкінці 80-х років XX ст. і продовжує набувати перманентних обертів дотепер.

Джерелознавчий напрям у вивченні комплексу соціально-економічних проблем історії України раннього нового часу започаткував дніпропетровський вчений М. Ковальський, котрий сформував навколо себе групу молодих істориків-джерелознавців. Праці М. Ковальського дають уявлення про

⁴⁴ *Пічета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1958. — 545 с.

⁴⁵ *Пічета В.* Волочная устава королевы Боны и Устава о волоках // *Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту ў Менску.* — № 1. — 1922. — С. 147–164. *Перевидання: Белоруссия и Литва в XV–XVI в.* — М., 1961. — С. 21–42, а також: *Arche.* — 2009. — № 7: *Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час.* — Менск. — С. 1085–1106.

⁴⁶ *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності. — К., 1963. — 291 с.

⁴⁷ *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны) — М., 1959. — 207 с.

⁴⁸ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963. — 330 с.

⁴⁹ *Пічета В.И.* Феодальное поместье в XV–XVI вв. в Великом княжестве литовском // *Ученые записки Института славяноведения.* — М., 1951. — Т. 4. — С. 237–262; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. — Л., 1957. — 157 с.; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне-слуги в ВКЛ XVII–XVIII вв. // *Средние века.* — М., 1962. — Вып. 21. — С. 141–169; *Юргинис Ю.М.* Бояре и шляхта в Литовском государстве // *Восточная Европа в древности и средневековье.* — М., 1978. — С. 124–130; *Грицкевич А.П.* Хозяйственное и правовое положение военно-служилого населения в Слуцком княжестве XV–XVII вв. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* 1962. — Минск, 1964. — С. 242–253.

комплекс джерел архіву ВКЛ — Литовську метрику і цінні саме з джерелознавчої точки зору⁵⁰.

Слушні висновки щодо формування крупного землеволодіння у ВКЛ зробив польський історик Г. Ловмянський. Так, за його даними, до кінця XIV ст. вислужених «навечность» володінь ще не існувало⁵¹. Дана форма землеволодіння з'являється у наступному столітті⁵², коли зростає потреба держави у масовому залученні шляхти до війська. У такому ж ключі зроблені висновки про крупне шляхетське землеволодіння у праці А. Вичанського⁵³. Чимало цінних теоретичних та концептуальних напрямів соціально-економічної історії раннього нового часу піднято та вельми доказово аргументовано у студіях інших польських авторів⁵⁴.

Відзначимо, що польська історіографія указанного напрямку відзначається солідними напрацюваннями, перш за все географічно пов'язаними з територією Польщі. Утім, методологічні та концептуальні засади проведених польськими істориками досліджень мають неабияке значення для розуміння сутності проблем шляхетського землеволодіння періоду раннього нового часу на суміжних з Україною територіях, на яких відбувалися багато в чому подібні соціально-економічні процеси. У цьому контексті згадаємо кілька принагідних для нашої теми студій польських авторів.

⁵⁰ Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в. — Ч. 4. — Днепропетровск, 1979. — 109 с.; Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века. Структура источниковой базы. Учебное пособие. — Днепропетровск, 1982. — 91 с.; Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Т. 4. — Вип. 2. — С. 261–273; Ковальський М.П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. — 1993. — № 3. — С. 60–63.

⁵¹ Lowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Poznań, 1983. — S. 147–148.

⁵² Lowmiański H. Popisy Wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia // Medievalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. — Warszawa, 1960. — S. 426–434.

⁵³ Wyczański A. Przemiany organizacji wielkiej własności ziemskiej w Polsce XV i XVI stulecia (uwagi dyskusyjne) // Społeczeństwo, gospodarka, kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej. — Warszawa, 1974. — 440 s.

⁵⁴ Ungeheuer M. Stosunki kredytowe z ziemi przemyskiej w połowie XV wieku. — Lwów, 1929. — 178 s.; Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. — Warszawa, 1973. — 439 s.; Mączak A. Pieniądz i społeczeństwo w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. — T. XXXVII. — Rok. 1976. — S. 63–85; Rutkowski J. Wokół teorii ustroju feudalnego / Wyboru dokonał, opracował i wstępem poprzedził Jerzy Topolski. — Warszawa, 1982. — 598 s.; Maciejewski M. Wybrane zagadnienia z powszechnej historii gospodarczej czasów nowożytnych. — Wrocław, 1986. — 158 s.; Maciejewski M. Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych. — Wrocław, 1996. — 224 s.

Привертають увагу праці, в яких висвітлювалися проблеми реконструкції земельних володінь різних груп населення. Зокрема, Л. Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння в межах Каліського воєводства у XVI ст.⁵⁵, М. Біскуп — Хелмінського та Мальборського воєводств у другій половині XVI ст.⁵⁶, А. Мицьо — міста Торуня у першій половині XVII ст.⁵⁷ Окремі сюжети даної проблематики стосовно Київського воєводства другої половини XVI — початку XVII ст. зібрані у праці В. Бобінського⁵⁸.

Особливо потрібно вирізнити роботи польських істориків Х. Лашкевича та А. Пошпеха, що є тематично близькими до даного монографічного дослідження і становлять неабиякий науковий інтерес як з огляду на можливість здійснення на їх основі порівняння моделей шляхетського землеволодіння в різних регіонах Речі Посполитої, так і аналізу застосованого істориками дослідницького інструментарію. Так, у монографії Х. Лашкевича⁵⁹ досліджено торговельні операції із земельними володіннями хелмінської шляхти в другій половині XVII ст. Проаналізувавши операції обігу шляхетських земельних володінь в кількісних, цінових та антропологічних вимірах, автор дійшов висновку, що земля у той період ще не набула повною мірою товарного статусу, а обіг маєностей здебільшого відбувався серед вузького кола родичів. А. Пошпех об'єктом свого дослідження⁶⁰ обрав обіг шляхетських земельних володінь у Каліському повіті кінця XVI — середини XVII ст. Аналізуючи зміни, що сталися в структурі землеволодіння каліської шляхти, вчений звернув увагу на дуже виразний регрес дрібношляхетської власності, поступове зростання значення власності шляхти середньої величини та динамічне зміцнення позицій крупної шляхетської власності.

Значний внесок польські вчені зробили в дослідження правових аспектів шляхетського землеволодіння. Приміром, питанням заставного володіння на польському праві присвятив свою монографію Я. Матушевський⁶¹. Можна стверджувати, що вчені-правники Польщі приділяють значну увагу студіям з

⁵⁵ *Polaszewski L.* Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI wieku. — Poznań, 1976. — 57 s.

⁵⁶ *Biskup M.* Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). — Toruń, 1957. — 110 s.

⁵⁷ *Mycio A.* Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w starym mieście Toruniu w pierwszej połowie XVII wieku. — Toruń, 2003. — 222 s.

⁵⁸ *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000. — 559 s.

⁵⁹ *Łaskiewicz H.M.* Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku. — Lublin, 1998. — 283 s.

⁶⁰ *Pośpiech A.* Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią w przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. — 277 s.

⁶¹ *Matuszewski J.S.* Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia. Uniwersytet Łódzki, 1979. — 181 s.

історії та еволюції польського права⁶². Окремі праці присвячені дослідженню питань шляхетського землеволодіння на литовсько-руському праві (Я. Адамус, П. Домбровський)⁶³, а також на польському праві періоду середньовіччя і ранньомодерного часу (Б. Лесіньський)⁶⁴. Серед спеціальних праць потрібно виділити монографію Ю. Бардаха⁶⁵, присвячену дослідженню Литовських статутів, а також його дослідження норми про «третизну» у литовському праві⁶⁶. Глибиною висновків відзначається спеціальна розвідка про функціонування правової норми як «зарука» авторства В. Кулісевича⁶⁷.

Важливі висновки щодо теоретичного осмислення процесу формування капіталістичних форм економічних відносин ранньомодерної Європи, а також господарчого перелому у період століття реформ (XVI ст.) на польських землях, які багато в чому стали взірцем для проведення соціально-економічних реформ у ВКЛ, задекларовано у дослідженнях відомого польського історика-економіста Є. Топольського⁶⁸.

Вагомі результати як у більш широкому діапазоні вивчення соціально-економічних процесів у ВКЛ, так і тематично близькі аспекти до питання земельних володінь та великокнязівських пожалувань представлені у серії публікацій білоруських, російських та литовських істориків у науковій періодиці — збірниках, журналах, альманахах⁶⁹. Насамперед слід відзначити

⁶² *Bardach J., Leśniorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. — Wyd. 5. — Warszawa, 2001. — 667 s.

⁶³ *Adamus J.* Zastaw w prawie Litewskim XV i XVI wieku. — Lwów, 1925. — 141 s.; *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. — Lwów, 1916. — 117 s.

⁶⁴ *Lesiński B.* Prawne problemy własności ziemskiej w średniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne.* — Т. XXIII. — З. 2. — 1971. — S. 183–205; *Lesiński B.* Wyderek czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku // *Czasopismo prawno-historyczne.* — Т. XXVIII. — З. 1. — 1976. — S. 19–67; *Lesiński B.* O prawnych formach kredytu w Polsce średniowiecznej // *Czasopismo prawno-historyczne.* — Т. XXXII. — З. 2. — 1980. — S. 187–196.

⁶⁵ *Bardach J.* Statuty litewskie a prawo rzymskie. — Warszawa, 1999. — 158 s.

⁶⁶ *Bardach J.* Trzecizna — część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // *O dawnej i niedawnej Litwie.* — Poznań, 1988. — S. 120–139.

⁶⁷ *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // *Czasopismo prawno-historyczne.* — 1985. — Т. XXXVII. — З. 2. — S. 123–137; *Kulisiewicz W.* Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII wieku. — Warszawa, 1993.

⁶⁸ *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII w. — Warszawa, — 1987. — 206 s.; *Tegoż.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. — Poznań, 2000. — 172 s.

⁶⁹ Див., наприклад: *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // *Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики.* — Рига, 1970. — С. 52–53; *Грицкевич А.П.* Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // *Вопросы истории.* — Минск, 1978. — Вып. 5. — С. 94–105; *Грицке-*

напрацювання білоруського метриканта В. Менжинського, які присвячені вивченню документального складу окремих книг Литовської метрики у контексті соціально-економічних процесів у ВКЛ⁷⁰.

У 90-х роках ХХ ст. відбулися певні зрушення у вивченні соціально-економічної історії України доби ВКЛ та Речі Посполитої. Значний вклад у дослідження проблеми формування панівного соціального стану в

вич А.П. Формирование феодального сословия в ВКЛ и его правовые основы (XV–XVI вв.) // Первый Литовский Статут 1529 г. / Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. — Вильнюс, 1982. — С. 65–73; *Думин С.В.* К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII в. // Советское славяноведение. — 1986. — № 2. — С. 43–57; *Дворниченко А.Ю.* Верховная собственность на землю на территории Украины в историографии // Актуальные проблемы историографии дореволюционной России. — Ижевск, 1992. — С. 27–40; *Дворниченко А.Ю.* Древнерусское наследие и формирование повинностной системы Великого княжества Литовского // Славяно-русские древности. — Вып. 2: Древняя Русь: Новые исследования. — СПб., 1995. — С. 196–204; *Steponavičėnė L.* Įkaitis LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. — 2002. — Т. 10. — Р. 9–21; *Степонавичене Л.* Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском Статуте // Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балтистики / Тезисы докладов Международной научной конференции (памяти Анатолия Павловича Непокупного). — М., 2006. — С. 26–27; *Палтаражыцкая Н.М.* Земельныя ўладанні князеў у Мінску (паводле дакументаў XVI–XVIII стст.) // Известия Национальной академии наук Беларуси: Серия гуманитарных наук. — 2012. — № 2. — С. 69–75.

⁷⁰ *Менжинский В.С.* Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского № 25 и история белорусского землевладения первой половины XVI века // Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов Академии наук СССР / Под ред. Пашуто В.Т., Хорошкевич А.Л., Щавелева Н.И. — М., 1989. — Т. II. — 385 с.; *Его же.* Книга записей Литовской Метрики № 13 как исторический источник истории землевладения в Белоруссии в п. п. XVI в. // Исследование по источниковедению истории СССР XIII–XVIII вв.: Сб. ст. — М., 1986. — С. 94–117; *Его же.* Оформление прав на землю в Белоруссии в п. п. XVI в. по материалам книг записей Литовской Метрики // Аграрный строй в феодальной России XV — начала XVIII в.: Сб. ст. — М., 1986. — С. 65–83; *Его же.* Из истории оформления прав на землю в ВКЛ (по материалам книг записей Литовской Метрики // Советское государство и право. — 1987. — № 10. — С. 138–140; *Его же.* Метрыка Вялікага княства Літоўскага як крыніца па гісторыі землеўладання Беларусі (п. п. XVI ст.) // Весці АН БССР: Сер. грам. навук. — 1987. — № 2. — С. 68–75; *Его же.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 164–178; *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце ў першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў № 12–31 Метрыкі ВКЛ) // *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. I. — Мінськ, 2001. — С. 46–108; *Іх же.* Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельныя ўладанія ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паведах у другой палове XV — першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №№ 12–33 Метрыкі ВКЛ) // *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. III. — Мінськ, 2004. — С. 57–196.

українському суспільстві XIV–XVII ст. внесла монографія Н. Яковенко⁷¹ (її популярність вплинула на перевидання праці у 2008 р.), в якій на основі широкого комплексу джерел предметно розкрито генезис тогочасної соціальної еліти, яка монополює володіла політичними, майновими та особистими правами.

Серед праць сучасних дослідників, тематично близько пов'язаних із нашою тематикою, варто виділити доробок А. Гурбика. Так, сучасний український історик детально проаналізував особливості реформування аграрного сектору на українських землях в середині XVI ст. Даючи оцінку суспільній значущості аграрної реформи, автор зазначив, що та частина малоземельних шляхтичів, які не змогли підтвердити свої права на землю та шляхетство, змушені були долучатися до лав українського козацтва⁷². В іншій своїй праці⁷³ А. Гурбик дослідив еволюцію соціально-територіальних спільнот середньовічної України XIV–XVI ст. Серед іншого, він розкрив особливості формування селянських господарств, а також охарактеризував взаємовідносини між шляхтичами та їхніми підданими. Більш пізньому періоду (XVIII ст.) присвячена монографія відомого дослідника О. Гуржій⁷⁴, в якій, однак, вельми цінними є теоретико-методологічні напрацювання, що стосуються питань землеволодіння та землекористування. В іншій роботі О. Гуржій сконцентрував свою увагу на проблемах зародження та генези хутірського господарства на українських землях упродовж XV–XVIII ст. Вчений, зокрема, дійшов висновку про те, що «система хутірського господарства складалася в основному “вільним колонізаційним елементом”, здебільшого позбавленого “панської опіки” і зловживань з боку влади»⁷⁵. Так, опираючись на вкрай бідний фактологічний матеріал (в основному на опубліковані акти з Архіву ЮЗР), О. Гуржій намагається пояснити розвиток індивідуальних малих форм господарювання на землі.

Певні зрушення у справі дослідження економічної тематики доби Ягеллонів сталися з виходом монографії О. Русиної. В одному з розділів книги автор, досліджуючи тенденції економічного розвитку Чернігово-Сіверщини в XIV — початку XVI ст., указала на окремі надання Олександра Ягеллончика на територію означеного регіону⁷⁶. В узагальнюючій праці, що

⁷¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — 416 с.

⁷² Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К., 1997. — 62 с.

⁷³ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — 318 с.

⁷⁴ Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — 135 с.

⁷⁵ Гуржій О. Український хутір XV–XVIII ст. Історичний нарис. — К., 2007. — С. 18.

⁷⁶ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 150–152.

вийшла в серії «Україна крізь віки», дослідниця у розділі про економічний розвиток оминула питання земельних пожалувань⁷⁷. У наступній книзі (зібрані разом раніше опубліковані статті) О. Русина також частково зверталася до питання економічного розвитку окремих українських територій литовської доби, зокрема, путивльських волостей⁷⁸.

Сучасний український історик В. Собчук значну увагу приділив дослідженню соціально-економічних та генеалогічних сюжетів шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства у XVI ст.⁷⁹ Зокрема, автор у своїй роботі дійшов висновку, що за розмірами маєтків структура приватного шляхетського землеволодіння регіону в цей період характеризувалася надзвичайно високим ступенем концентрації землі в руках окремих шляхетських родин: 8% осіб належало 69,1% поселень повіту. Окремі питання, дотичні до даного монографічного дослідження, були підняті у фахових статтях окремих істориків. Так, процес набуття та захисту земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI — першій половині XVII ст. частково висвітлено у статті С. Ліпініна⁸⁰.

На сьогодні соціально-економічними питаннями активно займається В. Атаманенко, котрий в низці своїх праць, присвячених вивченню та введенню в науковий обіг раніше неопублікованих документів описово-статистичного характеру, проливає світло на соціально-економічну історію Волині XVI–XVII ст.⁸¹

Окремо слід згадати статтю білоруського історика О. Груші, яка тематично близька до піднятих нами проблем⁸². Учений на широкій джерельній базі зробив теоретичне й практичне обґрунтування таких видів земле-

⁷⁷ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — 320 с.

⁷⁸ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., — С. 123.

⁷⁹ Собчук В.Д. Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2002. — 18 с.

⁸⁰ Ліпінін С.І. Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI — першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 2001. — Вип. 5/6. — Т. 8/9. — С. 224–240.

⁸¹ Див., наприклад: Атаманенко В.П. Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. — Луцьк, 2003. — С. 44–46; Його ж. Описово-статистичні матеріали XVI — першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів Волинського Полісся // Минуле та сучасне Волині та Полісся: історія міст і сіл Західного Полісся. Маневиччина / Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції (сmt. Маневичин — с. Кукли, 14 квітня 2004 р.). — Луцьк, 2004. — С. 7–11; Його ж. Описи Острозьких історичних документів другої половини XVI — першої половини XVII століття. — К. та ін., 2004. — 384 с. та ін.

⁸² Груша А.І. «И привильем своим потвердил»: у вытакоу пїсьмовай культуры Вялікага княства Літоўскага // Памяць стагодзьяў на карце Айчыны: Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Федоравіча Спірыдонава. — Мінск, 2007. — С. 198–240.

володіння у ВКЛ, як вотчина та вислуга у їх порівняльному аналізі. О. Груша, спираючись на доробок А. Гуревича⁸³, навів цінні зауваження щодо типологічної близькості литовських вотчини та вислуги до аналогічних форм землеволодіння у середньовічній Англії та Норвегії. Так, англосаксонський фолькланд та норвезький одаль були аналогами литовської вотчини, тоді як бокленд та вейцла були відповідниками литовської вислуги⁸⁴.

Серед литовських дослідників на сьогодні вивченням близьких до нашої теми питань займається Л. Степонавічене. Предметом її зацікавлення є питання функціонування заставного володіння і права у період дії Литовських статутів⁸⁵. Зокрема, автор відзначає, що, порівняно з I ЛС, II ЛС не вніс суттєвих змін у «сутність статутного заставного права», утім прецеденти повсякденного життя були набагато багатші передбачених в кодексах норм⁸⁶.

В останні роки з'явилося кілька монографічних праць, проблемні питання яких частково пов'язані із шляхетським землеволодінням.

Так, об'єктом дослідження у монографії Ю. Михайлюка стало державне управління та місцеве самоврядування на території Черкаського та Канівського староств (Південна Київщина) у період пізнього середньовіччя — раннього нового часу. Детально вивчаючи військову, дипломатичну, судово-адміністративну та господарсько-фіскальну сфери урядування черкаських та канівських намісників/старост/державців, учений указує на посилення процесу формування феодального землеволодіння, починаючи з 30-х років XVI ст. Показовим у твердженнях Ю. Михайлюка є те, що, детально не розглядаючи проблему земельних надань Ягеллонів, він робить надто

⁸³ *Гуревич А.Я.* Роль королевских пожалований в процессе феодального подчинения английского крестьянства // Средние века. — 1953. — № 4. — С. 59–75; *Гуревич А.Я.* Англосаксонский фолькланд и древноревежский одаль (опыт сравнительной характеристики феодальных форм землевладения) // Средние века. — 1967. — № 30. — С. 62–82; *Гуревич А.Я.* Норвежское общество в раннее средневековье: Проблемы социального строя и культуры. — М., 1977. — 337 с.

⁸⁴ *Груша А.И.* «И привилъем своим потвердил»: у вытакоу пісьмовай культуры... — С. 204–210.

⁸⁵ *Steponavičėnė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. 2002. — T. 10. — P. 9–21; *Степонавичене Л.* Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском Статуте // Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балтистики / Тезисы докладов Международной научной конференции (памяти Анатолия Павловича Непокупного). — М., 2006. — С. 26–27; *Степонавичене Л.* Некоторые особенности реализации норм залогового права (в эпоху действия Второго Литовского Статута) // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі / Тези доповідей. — К., 2007. — С. 37–40.

⁸⁶ *Степонавичене Л.* Некоторые особенности реализации норм залогового права (в первые годы действия Второго Литовского Статута) // Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2009. — Т. I. — С. 54–66.

загальні висновки про згубний вплив на розвиток самоврядування у регіоні «поширення пожалувань в мовне чи спадкове володіння шляхті та монастирям окремих дворогосподарств, сіл і цілих волостей»⁸⁷.

Предметом досліджень В. Михайловського стала шляхта Західного Поділля, регіону, що був в орбіті впливів та політичного підпорядкування Корони Польської. Історик, зокрема, беззаперечно констатував те, що подільська шляхта, як і весь тогочасний європейський лицарський стан, служила володарям, у тому числі і Ягеллонам, за землю, бо «головною метою їхньої служби було отримання земельних володінь»⁸⁸. Прикметно, що у монографії В. Михайловського проходить наскрізна ідея про те, що базовою умовою відносин влади і привілейованого стану було служило землеволодіння останнього⁸⁹ — явище, притаманне більшості держав Європейського континенту у ранньомодерний час. Для нашого дослідження праця принагідна тим, що дає змогу подивитися на різного роду показники, пов'язані із системою земельних надань Ягеллонів шляхті Західного Поділля, і, відповідно, вдаватися до порівняльного аналізу.

Книга І. Ворончук — перше в українській історіографії історико-демографічне дослідження, у якому представлена авторська концепція обрахунку людності на Волині у XVI — першій половині XVII ст. Власне, у монографії на широкій джерельній базі застосовано найсучасніші методики історичної демографії, завдяки чому з'ясовується складний вузол проблем соціальної історії ранньомодерної Волині⁹⁰.

І. Ворончук встановила, що на основі заяв (внесених до актових книг земських та гродських судів Волинського воєводства) про втрату документів на родинні маєтки, у яких також подається перелік втрачених офіційних надань, зокрема, великокнязівські і королівські грамоти, листи і привілеї, пожалувані попереднім поколінням, можна встановити генеалогічну наступність певного роду⁹¹. Для нас важливим у цьому контексті є сам факт переліку великокнязівських привілеїв на земельні пожалування волинської шляхти. Зроблений нами фронтальний перегляд актових книг Волинського воєводства 60-х — початку 70-х років XVI ст. (період правління останнього з Ягеллонів — Сигізмунда II Августа) підтверджує твердження І. Ворончук. Утім, нам так і не вдалося відшукати вписані самі акти великокнязівських пожалувань до таких заяв. Дослідниця також відмітила значимість для

⁸⁷ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. — Черкаси, 2011. — С. 109.

⁸⁸ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К., 2012. — С. 276, 289.

⁸⁹ Ця теза відображена і у висновках до монографії В. Михайловського (Див.: Михайловський В. Еластична спільнота... — С. 320–323).

⁹⁰ Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — 712 с.

⁹¹ Там само. — С. 49.

шляхти «документів майнового характеру, адже вони становили юридичну підставу її земельної власності і приналежності до шляхетського стану». Такі великокнязівські грамоти й листи на земельні пожалування зберігалися у родинних архівах і передавалися у спадок, адже підтверджували право роду на певну нерухомість⁹². Монографія цінна й тим, що дає змогу простежити наступність землевласницьких позицій певних шляхетських родів, адже хронологічно книга доведена до середини XVII ст.

Підбиваючи підсумок, можна визначити основні тенденції у дослідженні політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ.

Традиції вивчення економічних аспектів історії ВКЛ заклали вчені литуаністи, праці яких вийшли наприкінці XIX — на початку XX ст. і до сих пір вважаються взірцевими. У подальшому вказана тема не ставала предметом спеціального дослідження, а висвітлювалася спорадично і в контексті політичної, правової та соціальної історії ВКЛ. Більшість тем економічного спрямування та у широкому контексті литуаністичних студій загалом піднімалися окремими авторами паралельно з циклом активізації питань археографії та публікації джерел — Литовської метрики.

Загалом литуаністичні студії та конкретно взяті проблеми у межах цього напряму не мають чітко вираженого національного характеру. Найбільш активно литуаністика розвивається у країнах-спадкоємницях ВКЛ — Білорусі, Литві, Україні, частково Польщі та Росії. Позитивні тенденції спостерігаються у сучасній українській історіографії.

⁹² Там само. — С. 204.